Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

24
8
136

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 201 (14701) 1991 чылдың ноябрь 27, среда ● Садар өртээ 20 көп.

• • •

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда «Сапыкчылгаш» дээр идиктер септээр мастерская бар. Ооң ийиги каъдында он ажыг ажылчын идиктерни даарап, септээн орар.

ЧУРУКТАРДА: Шолбан Куулар база ында иженип турар. Ооң чанынга септээр сапыктар эртенниң-не эндерли бээр. Ол доозазын септээш, хүлээдиптер. «Хамык идиктерни чайын чүге септедип ап турбас улус боор бо?» деп айтырыг ооң бажынга кирзе-даа, черле бужурганмайн, шынарлыы-биле кылып бээр.

Кайда-даа бараан өртээ улгаткан. Эрги идиктер ам катап холдарга кирип, септедир черже кээп эгелээн. Ында хоочун мастер Сергей Дорохов баштаан аныяк мастерлер кыжын кедер сапыктарны көңгүс чаартыр септээш, ээлеринге берип, өөрүп четтиришкинниң сөстерин дыңнап турарлар.

ЧУРУКТУҢ БИРЭЭЗИНДЕ мастер Сергей Дорохов мергежилинге өөредип алганы Роберт Ховалыг-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ӨӨРЕДИЛГЕ, ДУРЖУЛГА СОЛЧУЛГАЗЫ

Херээженнер, өг-бүле болгаш аныяктар-биле ажылды рынок экономиказынче шилчип турар амгы үеде чөптүг организастап, ону экижидери чугула айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң херээженнер, өг-бүле болгаш аныяктар айтырыгларының талазы-биле килдизи семинарны эрттирген.

Ооң ажылынга райкүүскомнарның херээженнер, өг-бүле болгаш аныяктар айтырыгларының талазы-биле килдистериниң эргелекчилери, килдистери ам-даа тургустунмаан райхооркүүскомнарның, ону харылаар райхооркүүскомнарның даргаларының оралакчылары киришкен. Олар ажыл-чорудулгазын чаартып, экижидеринге дузалаар, ажыктыг арга-сүмелерни берип турар илеткелдерни дыңнаан.

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң херээженнер кол эмчизи Г. М. Маады херээженнерниң кадыының байдалының дугайында, юстиция министриниң оралакчызы Н. Б. Каширина өг-бүлениң, иениң, чаштың эрге-хоойлу камгалалының дугайында, Иштики херектер министерствозунуң хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар килдизиниң начальниги Д. К. Куулар херээженнерниң ортузунда кем-херек үүлгедиишкининиң байдалының дугайында илеткелдерни кылган.

Республиканың Экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязының даргазының оралакчызы С. Н. Сапова рынок экономиказынче шилчип турар үеде херээженнер, өг-бүлелер, аныяктар канчаар ажылдаарының, ажыл-ишти организастаарының, чүнү кылырының талазы-биле тодаргай чугааны семинарның киржикчилери-биле кылган. Биче бүдүрүлгелерни организастап, тургузарынга сүмелерни берген.

Чоокта чаа „Москвага «Амгы үениң өг-бүлези болгаш ниитилел» деп темалыг делегей болгаш бүгү-россия чергелиг улуг семинарга киришкеш келген Н. Б. Тыртык-Кара биле Н. О. Товуунуң чугаазын чыылганнар сонуургап дыңнаан.

Кызылдың уруглар бажыңынга баргаш, ында чаштарның амыдыралы-биле танышкаш, кандыг иелерниң уруглары чүү чылдагаан-биле ында азырадып турарын өөренип көргеннер. Иштики херектер министерствозунуң чер кезип тояап чоруур назы четпес уругларны хүлээп алыр, азыраар черинге семинарның киржикчилери баргаш, каайын, кандыг ада-иелерниң уруглары маңаа кээп турарын сонуургаан. Бо ийи коллективтиң ажылы-биле танышкаш, херээженнер, өг-бүлелер, аныяктар-биле ажылды бүгү талалыг экижидери амгы үеде чугула болу бергенин чыылганнар демдеглээн.

Семинарның дыңнакчылары найысылалдың эът комбинадынга, хлеб заводунга, дааранылга фабриказынга барып, ында ажылчыннарның ажыл-ижи, хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, дуржулга солушкан.

Рынок экономиказынче шилчип турар үеде херээженнер чөвүлелдериниң, өг-бүлелерниң, аныяктарның ажыл-ижин канчаар организастаарын, назы четпээннер, аныяктар, херээженнер ортузунга өөредилге-кижизидилге ажылын чорударының чаа арга-методтарын семинарның киржикчилери өөренип алган.

Бистиң корр.

Шокар медээлер

БАЙЫР ЧЕДИРДИМ

«Шын» солуннуң 189 дугаарлыг үндүрүлгезин номчааш, ында Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты дуңмам Батый Монгушович Кенешке тывысканынга байыр чедирбишаан, ам-даа чаа-чаа ырлары-биле чонга аян тударын, каң дег кадыкшылды, хүн дег аас-кежиин, бүгү талалыг чогаадыкчы чедиишкинни күзедим.

Долзат КУУЛАР.
«Большевик» совхоз.
Шеми суур.

УЖУДУКЧУ БОЛУР ДИЗЕ

«Өвүр районнуң Торгалыг суурда чурттап турар мен. Харым 18. Ужудукчу болуксаар кижи-дир мен. Аңаа кыс уругларны хүлээп алыр чүве ирги бе?

Чочагай МОНГУШ.»

Редакциядан: Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларында ужар чүүлдүң дээди болгаш ортумак өөредилге черлери кайы хөй. Аңаа өөренирин күзээн 18 хардан өрү эр, херээжен кижилерни хүлээп ап турар. Өөренирин күзээн аныяктар Тываның авиабүдүрүлге чериниң кадрлар килдизинден сүмени ап болур.

НОВО-ОГАРЕВОНУҢ ФОРМУЛАЗЫ

НОВО-ОГАРЕВО. (Москва область, ноябрь 25. (СЭТА-ның корр.). Чаа эвилел керээзин ажылдап кылырынга политиктиг хостуг чорукту ол хүн чедип алдынган чөпшээрежилгениң формулазы Күрчөвүлелдиң хуралының киржикчилеринге берген. Эвилел керээзиниң документизинге чеди республикаларның төлээлекчилериниң баштайгы ат салырының орнунга ниити доктаалды хүлээп алган. Ону парлалга конференциязынга чурттуң Президентизи Михаил Горбачев ломчуп таныштырган.

Ында Суверенниг күрүнелерниң эвилелиниң дугайында керээниң төлевилелин суверенниг республикаларның Дээди Советтеринче база чурттуң парламентизинче ону таныжып көөр дилег-биле чорударынга хуралдың киржикчилери чөпшээрешкен деп айыткан. Керээге бо чылын-на ат салырының чугулазын демдеглээн. Ол документиниң төлевилелин парлалгага бээрин шиитпирлээн.

Хүлээп алдынган шиитпирлерни тайылбырлап тура, Михаил Горбачев «бүгү чүве ол черинде хевээр арткан» деп демдеглезе-даа, керээни ажылдап кылырын моон ынай узамдыктырып туруп бээри болдунмас деп чүвени шуптузу хүлээп көргенин онзалап айыткан. Чүге дизе «реформалар-даа, экономиктиг керээ-даа боттанмас». Чурттуң Президентизи күрүне тургузуунуң дугайында айтырыгны «кол доң» деп айтып, ону шиитпирлээриниң эргежок чугулазын демдеглээн. Ол ышкаш националдар аразында тайбыңны камгалаарының айтырыын оон дудак чок ужур-дузалыг деп, ол айыткан.

Керээ төлевилелинде көрдүнгениң ёзугаар, чурттуң Күрүне чөвүлелин чүгле хевээр арттырар эвес, а эргелерин харын немээн: ол күрүне баштыңының удуртулгазы-биле иштики болгаш даштыкы политиканы дүүштүрер орган болур. Күрчөвүлелдиң шиитпирлери албан күүсеттинген турар ужурлуг. Чүгле ындыг таварылгада Күрүне чөвүлели дээштиг ажылдап болур.

Суверенниг күрүнелер эвилели (СКЭ) деп чүл ол, эвилел бе азы күрүне бе деп айтырыг талазы-биле ниитилелде калбарган маргылдаа турзажок. Күрчөвүлелдиң туружу өскерилбейн хевээр арткан: «СКЭ — ол дээрге конфедеративтиг демократтыг күрүне».

Керээни ажылдап кылып турар чеди суверенниг республикаларга силерниң бодап турарынар-биле өске республикалар немежир бе деп айтырыгга харылап тура, Михаил Горбачев суверенниг Украина кирип келир боор деп идегелди илергейлээн.

Төрээн чуртувуста

МОСКВА. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы 1991 чылдың ноябрь 25-те болуп эрткен. Хуралды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Р. И. Хасбулатов даргалаан.

«РСФСР-ниң составында крайларга, областарга, республикаларга саң-хөө деткимчезин бээриниң дугайында» болгаш «РСФСР-ге күрүнениң эвес детектив ажыл-чорудулга дугайында» хоойлу төлевилелдерин хуралга чугаалажып көрген. Хоойлу төлевилелдерин РСФСР-ниң палаталар комиссияларынга болгаш комитеттеринге дамчыдып бээрин шиитпирлээн.

«АҮК-ту материал-техниктиг курлавырлар-биле колдадыр хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң канчаар боттанып турарының дугайында информацияны дыңнаан. РСФСР-ниң Дээди Совединиң кодээге социал хөгжүлде, аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле адаанкы комитединиң даргазы С. А. Осминин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга информация кылган.

Россия Федерациязының күрүне амыдыралының өске-даа айтырыгларын хуралга база чугаалажып көрген.

ДУШАНБЕ. Эрткен воскресеньеде Таджикистанга президент соңгулдалары болган. Республиканың Дээди Совединиң 61 харлыг даргазы Рахмон Набиев Таджикистанның президентизинге соңгуткан.

УЛАН-УДЭ. Бурятияның Дээди Совединиң сессиязының ажылынга чапсарны чарлаандан бээр бир ай эрткен. Республиканың Дээди Совединиң бешки сессиязы бодунуң ажылын катап эгелээн. Мооң мурнунда бадылаттынган хүн айтырыгларын дараазында сессияга чугаалажып көөрүн депутаттар шиитпирлээн. Бурятияга президент албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында болгаш бот башкарылга база хуужудулга дугайында айтырыгларны амгы сессияга депутаттар чугаалажып эгелээн.

ЧЕРКАССЫ. «Уманьфермаш» бүдүрүлге катты жыышкыны илчирбе дугуйлуг бульдозерлерни массалыы-биле бүдүрүп эгелээн. Волгоградтың трактор бүдүрүкчүлери бульдозер бүдүрерінге артык кезектерни болгаш дериглерни чорудуп бээр турган, херек кырында чагыгны күүсетпээн. Ынчалзажок уманьчылар ол дериг-херекселдерни боттары бүдүргеш, күчүлүг бульдозерлерни кылып эгелээн. Бүдүрүлге каттыжыышкыны колдуунда мал ажылынга ажыглаар машиналарны бүдүрүп турар. Мал чемнерин болбаазырадып белеткээр болгаш хуваар чаа машиналарны база бүдүрүп эгелээн.

(СЭТА).

ЧОГААДЫКЧЫ ХАРЫЛЗАА

Республиканың ажылчыннарының куш эъди болгаш чуурга-биле хандырып турар чер — Кызылдың куш фабриказы. Ол коллектив-биле Тываның улусчу чогаадылга уран чүүл төвүнүң ажылдакчылары найыралчы, чогаадыкчы харылзааны эгелээн.

Төптүң ажылдакчылары культура талазы-биле тускай специалистер болганындан байлак, солун программалыг концертти белеткээш, дыштаныр хүнде ажылчыннарга бараалгаткан. Ооң ажылдакчылары С. Баир, М. Доржу, С. Бадыраа, З. Ондар, «Тыва» ансамбльдиң артизи С. Танма, хоорkүүскомнуң культура килдизиниң методизи, ыраажы Т. Доржу, уран чүүл училищезиниң сургуулу М. Монгуш оларның күүседиглерин чыылганнар улуг сонуургал-биле көрген.

Чогаадыкчы харылзааны улам быжыглаарын, доктаамал аалдап кээп турарын куш фабриказының профэвилел комитединиң даргазы Л. Ширшова күзээш, Чаа чыл байырлалында база катап аалдап келирин дилээн.

(Бистиң корр.).

Малчыннар: оларның социал камгалалы

ХОЙЖУ ЧҮГЕ ЫГЛАПКАНЫЛ?

Бо чылдың октябрь 10-да үнген «Шын» солунга № 2 республика эмнелгезинге азы чонда чугаалажы бергени-биле алырга, малчыннар эмнелгезинге эмнедип чыткан бөлүк малчыннарның Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка «Бистиң дугайывыста сагыш салып көрүңер» деп эгелиг чагаазының парлаттынганын Тываның чону, эң ылаңгыя малчыннар утпаан боор. Боттарының чагаазынга малчыннар ук эмнелгени үүрмектеп, ону малчыннар эмнээринден аңгыда өскээр ажыглаар дээн хевирлиг «халдаашкыннардан» камгалап, малчыннар эмнелгезин кылдыр арттырарын дилээн. № 2 республика эмнелгези малчыннар эмнелгези боор хевээр артар дээрзин республиканың Кадык камгалал министерствозу дыңнадып, малчыннарның ажык чагаазынга харыыны берген-даа. Ынчалза-даа кадык камгалалында шупту чүве чүгле Кадык камгалал министерствозундан хамаарышпас дээрзин сөөлгү хүннерниң болуушкуннары көргүскен. Бир эвес эрткен октябрь айда малчыннар эмнелгезинге бүүрек аарыглары тодарадып эмнээр төп ажылдар деп турган болза, ам ноябрь айда ол-ла эмнелгеге № 1 республика эмнелгезиниң эндокринология салбырының аарыг кижилер чыдар черин тургузар деп барган. Ынчангаш ол эмнелгениң эмчилери, ында эмнедип чыдар малчыннар ээлчеглиг «халдаашкындан» база-ла камгаланып эгелээннер.

«Кым халдап турар чүвел?» деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. «Халдаашкыннарның» үнүп турар дөзү Тываның кадык камгалал четкизиниң кошкаа, аарыг кижилерни эмнээринге эргежок чугула эмнелге черлерин тургузарынга бажыңнар-даа, материал-техниктиг хандырылга-даа четпес боор турары. Чижээлээрге, бүүрек аарыгларын тодарадып эмнээр төп-даа, эндокринология салбыры-даа чугула херек, чүгле оларны тургузар бажыңнар чок. Мындыг чылдагааннарның уржуундан малчыннар эмнелгезинче «халдаашкыннар» кылдына бергилээр.

Ээлчеглиг «халдаашкын» мындыг янзылыг болган. Республиканың Дээди Совединиң Кадыкшыл, өг-бүле, ие болгаш уруглар камгалалының талазы-биле комиссияның даргазы З. Н. Сат баштаан бөлүк эмчилер малчыннар эмнелгезиниң үшкү каъдын көрүп, аңаа эндокринология салбырының аарыг кижилерин чыттырып болур арга бар-чогун көрүп чорааннар. Ол айтырыг Кадык камгалал министерствозунуң коллегиязынга база көдүрүлген. Малчыннар эмнелгезинге эндокринология салбырының аарыг кижилерин (оларның аразында малчыннар-даа бар боору чадавас) чыттырарының дугайында айтырыгга хамаарыштыр бадылаашкын-даа болган. Министерствонуң удурткучуларының болгаш коллегия кежигүннериниң чамдыызы дадагалзаан. Ынчангаш айтырыг «эртпейн» барган.

Ам № 1 республика эмнелгезиниң эндокринология салбырының дугайында. Ол салбырның бажыңы буступ кээп дүжер четкен, «ырган» бажың. Ону септээриниң дугайында чугаа каш чыл улаштыр үргүлчүлеп келген. Ылап-ла, ол салбырда байдал-даа, ында чыдар кижилерниң аарыы-даа дыка берге. Оларны база эмнээр апаар. Ынчалза-даа социал эргелери эң-не багай камгалаттынган малчыннарның эмнелгезиниң күсели-биле кылыр бе? Малчыннар дээрге черниң черинде ажылдап, амыдырап чоруур кижилер-дир. Кызыл кирер хамаанчок, чаңгыс катап суур кирип, эмчилеп алыр, оларга дыка берге. Хоорай, суурларның чурттакчылары-биле оларны деңнээр арга чок. Албан-хаакчылар, бүдүрүлгелерниң ажылчыннары болза шөлээ дилеп алгаш, эмчилеп, эмнедип ап болурлар. А малчыннар черниң черинде өг-бүлезин, мал-маганын үр үеде каар аргазы чок. Бо чылдагаан-биле олар аалынче, мал-маганче сагыш салгаш, эмнээшкинни долузу-биле эртпейн турар. Хоочураан аар аарыглыг малчыннарны барык «күш-биле» эмнээр-дир бис, чүгээртей бергеш-ле чанар дээш туруп бээр-дир-лер деп малчыннар эмнелгезиниң кол эмчизи А. Н. Ли чугаалап турар. Шак мындыг чай-кыс чок ажылдыг малчыннарга оода-чадаар-да эмнедиринге таарымчалыг байдалды тургузар ужурлуг.

Амгы үеде малчыннар чыткан-на эмнелгезинге элээн делгем эмчи шинчилиишкинин эрттирип, ук эмнелгениң берип болуру эмчи дузазын ап турарлар. Эндокринология салбырының аарыг кижилерин малчыннар эмнелгезинге чыттырар дээр болза, ол каътта эмчилерни хоорайның поликлиникаларынче тарадыр октаар апаар. Ынчан малчыннар бөгүн ышкаш кылдыр эмнедир аргазы чок боор кээр. Аңгы-аңгы эмчилерге кирерде, олар хоорайның поликлиникаларын кезип эгелээрлер. Оларны сөөртүрүнге машиналар херек, кывар-чаар материалдарның чарыгдалы улгадыр дээш, өске-даа бергедээшкиннер тыптып кээри чугаажок. Бо айтырыгны шиитпирлээринге киржип турар чамдык эштер өске эмнелгелерде база аарыг кижилерни ынчаар сөөртүп турар, черле ынчаш, малчыннар эмнелгезиниң эмчилери, өске эмнелгелерниң эмчилеринге бодаарга, таарымчалыг байдалда ажылдап турар деп бодалды илередир боор чорду. Ындыг-даа боор болур-ла ыйнаан, а бистиң малчыннарывыс оларга тускайлаан эмнелгеге бедик деңнелдиг эмчи дузазын алза-даа кандыг боор.

№ 2 республика эмнелгезинге ындыг-мындыг «эде тургустунуушкуннар» чорудар дээрзинге ында эмнедип чыдар малчыннар удур улус болду. Мөңгүн-Тайга районнуң малчыны Раиса Күжүгет бо эмнелгеге падын барап, аъттыг, чадаг чоруп, чорумал машиналар дозуп чорааш келген. Кээрге, эмчилер ону дораан-на чыттырып, эмнеп эгелээннер. Ооң мурнунда № 1 республика эмнелгезинге каш-даа катап келген. Ол эмнелгениң эмчилери ону улуг аарыг эвес сен дээш, дедир чандырып турган. «Хоорайга келгеш, базар-баар чер-даа тыппас, эмнелгелерге кирер-даа аайын билбес кижи мен, бо эмнелгеге кээримге, мени дораан хүлээп ап, бүгү талазы-биле шинчип, эмнеп тур. Ынчаар-даа эмнедип чорбаан кижи мен, кадыым көскүзү-биле чүгээртеди. Малчыннар эмнелгезинге малчыннардан өске кижилер эмнээринге удур мен. Чаңгыс борбак эмнелгевистир, оон өске эмнелгелерге бистерни мынчаар эки хүлээп албас» деп, Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң чылгычызы Баз-оол Серээдер чугаалады.

Малчыннар кадыг улус болгай. Берге ажыл-иш, амыдырал ынчаар чаңчыктырып каан. Эмнелгеге боор болур өскерлиишкиннер дугайында чугаалап тура, Улуг-Хем районнуң «Чааты» совхозунуң бир херээжен малчыны туттунуп чадааш, ыглай каапты. Малчыннар эмнелгезинче янзы-бүрү «халдаашкыннар» ие херээжен малчынга ол хире аарышкылыг кылдыр деген. «Бир-ле дугаарында бо эмнелгеге мынчаар эки эмнеп тур — деп ол чугаалады. — Малчыннар эмнелгезин өскээр ажыглаар дээрзинге чөпшээрешпес мен». Малчын иениң карааның чажы оларга бистиң кайы хире тоомча чогувустуң херечизи-дир.

Малчыннар эмнелгезинге Кызыл хоорайның хөй чурттакчылары, колдуунда дүүнгү партия, совет ажылдакчылар, ук эмнелгеде ажылдап турар эмчилерниң таныш-көрүжү эмнедип турар деп чугаа база бар. Ол дугайында эмнелгениң кол эмчизи А. Н. Лиден айтырарымга, «Амбулаторлуг эмнелгеге күш-ажылдың хоочуннары, дүүнгү партия, совет ажылдакчылары кээп турары шын — деп чугаалады. — Оларны хүлээп албайн баар арга бисте чок — эмчилер-дир бис. Ындыг чугаа бистиң сеткиливиске база таарышпас. Бир эвес тускай айтыышкын кээр болза, хоорай чурттуг кижилерни шуут хүлээп албайн баар бис. Амбулаторлуг эмнелгеге хоорай чурттакчыларын хүлээп алыр арга бисте бар, а оларны чыттырып эмнеп шыдавас бис. Эмнелгеде чүгле 25 орун бар. Ынчангаш колдуунда малчыннарны чыттырып эмнеп турар бис».

Бо чылдың тос айларында, кол эмчиниң берген сан-чурагайлары-биле алырга, 292 кижини чыттырып эмнээн. Оларның 225-и малчыннар, 67 кижи малчыннар эвес. Бо сан-чурагайларга кадык камгалалының специалистериниң чамдыызы арай-ла бүзүревейн турар. Бо эмнелгеде малчын эвес кижилер хөйү-биле эмнедип турар деп олар карап турар. Ынчангаш бо хүннерде ол чүүлдү тодарадыры-биле документилер хыналдазын олар чорудуп эгелээн. Ооң түңнелин номчукчуларга «Шын» солун дыңнады бээр.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга малчыннар ажык чагаа бижип, дуза дилээн болганда, Ш. Д. Ооржактың туружун билип алыксааш, харылзашкан бис. Малчыннарның эмнелгези малчыннарның эмнелгези боор артар ужурлуг деп быжыг туруштуг дарга болду. Эндокринология салбырын тургузар бажың-балгат тывар талазы-биле хемчеглерни база алган. Ынчалза-даа тургустунуп келген айтырыглар ындыг белен шиитпирлеттинер деп чугаалаары арай элек. Бергелер ам-даа хөй.

Малчыннар хөй негелде-даа салбайн, чаңчыккан ажылын хүн бүрү кылып чоруур. Кызылда башкы институдунуң студентилери, республиканың прокуратура ажылдакчылары азы херектеннер ышкаш, боттарының социал эргелерин камгалап, митингилээр, ажыл соксадыр сеткил оларда чок. Бир эвес олар ажыл соксадып эгелээр болза, Тываның малы аштап-суксаар, чудаар, оорсук, ыт-куш аксынга баар. Боттарының социал эргелерин камгалап, митингилээр, ажыл соксадыр ёзулуг кижилер малчыннар эвес ыйнаан?

Эмнелгеде эмнедип чыдар малчыннарның бирээзи мындыг бодалды база илереткен: бо эмнелгеге улуг даргаларны эмнеп турда, аңаа кым-даа хол дээринден сестир турган, а бөгүн малчыннарга ону тускайлап бээрге, былаажыр кижилер тыпты берди.

Малчынның бодалы-биле чөпшээрешпейн-даа, чөпшээрежип-даа болур-ла ыйнаан. А малчыннар эмнелгезин малчыннар эмнелгези кылдыр бүдүн-бүрүн арттырары чугула. База катап демдеглеп каалы: бөгүн социал эргелери эң-не багай камгалаттынган кижи — малчын. Оода ооң кадыын камгалап көрээлиңер.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.)

рге аажок бачыр.

НОГААЛАР, АРЫЛАР

«Кызыл» совхоз ногаа аймаан шагның дөрт эргилдезинде өстүрүп, ону чонга бараалгадып турар. Помидорну, огурецти, согуннаны, морковьту болгаш өске-даа ногааларны, чүгле кызылчылар эвес, а чамдык районнарның чурттакчылары, коллективтер оон садып ап турар.

Ол совхозтуң конторазынга кире бергеш, ногаажыларның ажыл-херээн сонуургаарымга, улуг бухгалтер ора, мынча дээн:

— Бо чылдың он айларында ногаа аймаа садарының планын күүсеткен бис. Ам мурнакчы кижилерни тодарадып алдывыс. Он кижиге Санкт-Петербург баар халас путёвкалар бердивис. Чамдык кижилерни акша-биле шаңнадывыс. А ногаажыларның ажылын бригадир Степан Иванович тө каап бээр боор.

Бригадир С. И. Венгер-биле ужураштым, чугаалаштым. Ногаажыларның ажыл-херээ бүдүнгүр боорга-ла, ынчалган боор, ол база-ла ажыл-иш, кижилер дугайын хөөреди:

— Санкт-Петербург баар улустар арасында Минчимаа Бора, Нина Бызова, Галина Токушева, Наталья Саянова, Антонина Жуланова, Наталья Недро болгаш өскелер-даа бар. Эң бедик көргүзүгнү Минчимаа Бора чедип алган. Ооң ам ийи чыл улаштыр тиилекчи болуп турары ол-дур. Чылда ол бодунга бызыглаан черинден 22 тонна огурецти алыр тургаш, ону 31 тонна кылдыр боттандырды. Чарыштың ийиги черин Галина Токушева ээлээн. Ол 30,5 тонна огурец өстүрген. Минчимаа автомашинаны оочур чок садып алыр талон-биле база шаңнатты. Ол ам шөлээлей берген. Галина Петровна-биле чугаалажып көрүнер. Ол 15 дугаар теплицада ажылдап турар.

Теплицага кире бээримге, кижи ортузу чеде берген назылыг херээжен узун, шөйбек огурецтер чыып ап тур. Ол ындыг дүжүттүг неделяда ийи удаа чыыр. Мээң барганым хүнде ооң дүжүдү арбын болган: чүс килограммны чыып алган. Чыл төнчүзүнге чедир пландан ажыр 10 тоннаны чыып аптар бодап турар. Чүге дээрге, ам безин планнаанындан 8,5 тоннаны ажырып алган.

Бир килограмм огурецти совхоз 8-10 рубльге саарып турар. Ынчап кээрде, ол бодунуң ээлчээнде совхозунга 240 муң хире акшаның арыг орулгазын киирген болуп турар-дыр. Санажылганы чыл төнчүзүнде база кылыр. Продукцияны пландан ажыр болгаш ону эки шынарлыг бүдүргени дээш немелде төлевирни ногаажылар база алыр.

Галина Петровна он ажыг чыл бурунгаар Красноярск крайдан өөнүң иштиниң ажылының аайы-биле Тывага келген. Баштайгы ийи чылда Кызылдың электростанциязынга ажылдап турган. Ооң соонда бо совхозтуң ногаажылар бригадазынга кирип алган. Ол амгы ажылының дугайында мынчаар чугаалаар болду:

— Баштай ажылчыннарны звеноларга үзүп каан. Ооң бирээзинге-ле 7-8 кижини бызыглаан. Олар беш-алды теплицага ажылдап турдулар. Түңнелдер ындыг-ла кончуг эвес болуп турду. Бот-боттарынга идегээш, орта-ла ажылдавас хире боор чорду. Ол практикадан үнгеш, теплицаларны бир-ийи кижиге бызыглаан. Ынчан харын чүгээртээн, эки түңнелдер бар апарган. Сөөлгү чылдарда бир эштиг ажылдап келдим. А эртен чылдан бээр чааскаан ажылдап турарым бо. Эки түңнел дээш кижи кыза бээр чүве-дир. Ногаажылар Минчимаа Бора, Нина Бызова, Наталья Саянова олар база-ла тус-тузунда ажылдааш, бедик көргүзүглерни чедип ап келдилер.

Кандыг-даа ажылдың үре-түңнелдиг болуру — кижиден хамааржыр. Галина Петровна бодунуң бодалын база ынчаар илеретти. Чалгаа, олутпай чорук чедиишкинге черле чедирбес. Ынчангаш ол ногаа олуртур шөлүн мяк белеткеп, аңаа четчир чемишчидилгени төп, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ногааны өстүрүп алырының технологиязын бүрүн сагып турар. Ногааларны олуртур мурнунда черни эки суггарар. Чамдык изиг хүннерде ийи удаа суггарып болур. А теплица иштинге хөрзүнүнүң шыгы 78-80 хуу турар болза эки. Оон ыңай оон база бир эскерии бар. Ногааның эки өзериинге азырал арыг улуг рольду ойнап турар. Олар үнүп келген ногаалар бүрүлериниң дөстеринге тып-тып келир хоралыг курттарны узуткап, арыглап турар. Ары ногаа бүрүзүн хөй эргээн тудум-на, оон эки дүжүттүг ап болурунуң аргазы тургустунуп келир.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Ниитилел-политиктиг килдис

ШОНЧАКТЫГ УРЖУКТАРНЫҢ САЛДАРЫ,

азы Амгы аныяктарның арны

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында тургустунган аныяктар талазы-биле комиссияда районнардан, Кызыл хоорайдан он депутат хөй-ниити эге-биле ажылдап турар. Олардан комиссияның даргазы Тыва Республиканың улус депутады И. Ч. Саая хостаткан удуртукчузу. Ол Москваның саң-хөө институдун дооскан. Мергежили — инженер-экономист. Барыын районнарга экономистеп ажылдап чорааның соонда, сөөлгү чылдарда Ак-Довурак хоорайның комсомол комитединге ажылдап турган.

Комиссияның аныяктар-биле ажылының дугайын чугаалап бээрин Ираида Чоодуевна Сааядан дилээн мен.

—Дорту-биле «сагыш-сеткилдиң экологиязы» деп чугаалап болурувус сеткил-соруктуң амгы халаптыг байдалын канчап ажып эртер улус боор бис? Хөй-ниитиниң, культураның харыысалгалыг ажылдакчыларының «Бурунгуларывыстың чаагай чаңчылдарын аныяктарга!» — дээн кыйгырыын бодаарымга, элезиниң курут ховуда когурумга дөмей-даа ышкажыл чоп. Шын эвес-даа билип тур боор мен. Аныяктар айтырыының талазы-биле республиканың амдыызында кара чаңгыс күүсекчи орган бо ышкаш-тыр. Комиссияның аныяктар-биле ажылын, бодалыңарны хостуу-биле солуннуң номчукчуларынга сонуургадып көрүнерем, Ираида Чоодуевна.

Ийе, комиссияның кежигүннери улус депутаттары болурда, оларның мергежилдери, кылып, бүдүрүп турар ажыл-ижи аңгы-аңгы. Оларны ынчаар шилип тургусканы душ болбаан. Бо хүннерде кылып турар бир кол ажылывыс уг-шии хоойлу-дүрүм-биле холбашкан. Тодаргайлаарга, аныяктарга тускай Хоойлуну декабрьда хүлээп алыр деп турар. Ону комиссияларга сайгарып көргениниң соонда, сессияга хүлээп алыры-биле киирер деп турар чүве. Кандыг-даа ажылга тодаргай угланыышкын, сагыыр, чагыртыр ужурлуг хоойлу-дүрүм херек болгай. Ынчангаш ону бир кол ажыл деп онзалап адап олурарым ол-дур ийин.

Бөдүүнү-биле харыылап болдунмас айтырыг салып олур силер. Аңаа чаңгыс талалыг харыы долу болбас. «Сагыш-сеткилдиң экологиязы» деп олурарыңар-ла чөп. Амгы бо хүннерде 45-50 хардан өрү назылыглар ону эки билир. Олар бичии турда, ада-иелери аныяк кижилерниң талазындан улугларга хамаарыштыр тоомча, хүндүткел чок, үен-даян чорук көрүп, дыңнап чорааннар бе? Чок. Алдан чылдар эгезинден эгелээш-ле, оон-даа эрте боор чадавас, улуг кижилерниң бичиилерге үлегери оскундурган, бот-харыысалгазы сулараан. Кижилерниң арагалаары кедерээн. Ажыл-ишке холу салдынчак апарып кел-ле чыткан. Ээрик кижиде сеткил культуразы кала турар боор. Аксы-мурну ойда-кайда, аажы-чаңы отка дүшпе улуг кижилерниң үлегери бо-лады. Шончактыг уржуктардан ажы-төл кандыг мөзү салгап алган-дыр. Кижизидилге үелиг. Ооң холуун (үезин) эрттирип алырга, катап эде кижизидери тоң берге. Бистиң ада-иевистиң аныяк үезинде мындыг үлегер домак турган. Ону болганчок-ла сактып кээр мен: «Угу чоктуң ишти соок, угу бактың дүрзүзү бак». Ооң утказы мындыг. Ол үеде садыг-магазин, шилиттинме бараан-сараан-даа турбаан. Идик-хеп бүрүзүн тыва кижи боду даарап, улдуруп ап чораан. Чымчак-даа, кандыг-даа идикти кыжын уктап кедер. Ук дээрге энчектен кылган азы дүк салгаш додарлап даараан, кылын чылыг ук (амгы носки эвес). Кыжын ындыг ук чокта, идик ишти соок болбайн канчаар. Угу бактың дүрзүзү бак дээрге угу-ызыгууру оедежок, чалгаа кижиниң ажы-төлү эки кижизидилге албас дээн утказы. Үезиниң дайынче көрген үлегер домак — чоннуң чечени чиге-ле сөглээр. Бурунгуларывыс чаагай чагыг сөзүн утказ, келир салгалывысты оттүндүрүп каан үлегерниң багай талазын ажып эртер, аныяктарны, чаш салгалды ниитилелдиң төлептиг, ажыктыг кижилери кылдыр кижизидер, улуг улус бодувус эде кижизиттинер дээш шуптувустуң — ада-иениң, хөй-ниитиниң аныяктарның боттарының деми херек.

— Ындыг харын. Амгы ада-иелер биле аныяк кижилер, улуг улус-биле оларның боттарының-на уругдарының арасында хүндүткел, кээргел, силерниң чугаалап олурар үеңерге бодаарга, бир янзы апарган. Чижээ, чамдык аныяк өг-бүлелер улуг улузун — авазын азы ачазын боттарының хайгааралындан ырадыксаар, а кырганнар интернаттарынче чорудуксаар ийикпе, азы кады төрээннер бот-боттарының арасынче октажыр болгай...

— Ийе, ол шын. Өскелерни хүндүлеп билир кижи бодунга хүндүткелди чедип алыр. Ада-иезинге хүндүткелди чидирери дээрге-ле кижиниң мораль талазы-биле буураарының эгези. Бир эвес бис, улуг кижилер, уругларывыска хамаарыштыр тоомча чок болур болзувусса, олардан бодувуска база ындыг хамаарылганы алыр бис.

Кырганнарга пансионаттар, эмнелгелер, бажың-интернаттар дугайын чоокта чаа-ла бедик индир кырындан хөлчок-ла суртаалдап тура, уругларының уругларынга кырганнарының хайыразын, оларның эргеледиг-чассыдыын үзүп турарывыс дугайын ожаап көрбээн бис. Ол хамаанчок кожалары-биле барын-чогун айтыржып эдержири, оларга таварышкан бергелерни деңге үлежири, найыралчы деткимче дээн ышкаш темаларга шагда-ла беседалашпас апарган-дыр бис. Хөй каът бажыңнар чурттакчыларын чижекке ап көрээл. Кожалар чыл-чылы-биле бот-боттарын танышпас. Эжиинде каракка өй шилдиг үтчүгештен шыгаап көржүр, ол-ла. Байдалывыс мындыг турда, кожалар-биле харылзаа дугайында кандыг чугаа турар боор.

— Комсомол дүшкен-дир. Аныяктарга кандыг организациялар тургустунар деп турарыл база кандыг каттыжыышкыннар, шимчээшкиннер дугайын сонуургадып болур силер, Ираида Чоодуевна?

— РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели октябрь 5-те «Аныяктар политиказының талазы-биле РСФСР-ниң күрүне комитединиң айтырыглары» деп № 512 доктаалды хүлээп алган. Аныяктар айтырыы чаңгыс хүн, ай, чыл дургузунда шиитпирлептер айтырыг эвес болгай. Күрүне ужур-дузалыг айтырыг болганда бисте база комитет херек. Ону район бүрүзүнге салбырларлыг кылдыр тургузарын бодап тур бис.

Бо хүннерде шеригже келдиртир база келдиртип турар болгаш солдат оолдар дугайында айтырыгже кол кичээнгей салдывыс. Мурнунда ындыг турду: назы четкен оолдарны чыггаш чорудуптар. Оларның кайда барганы элээн болганда билдинер. Ам байдалды ындыг болдурбазы-биле РСФСР-ниң Камгалал министерствозунче дилег кылдывыс. Шериг комиссариаттары-биле дугуржуп тургаш, кайы-бир шериг кезээ-биле керээ чарар. Ол ышкаш тыва оолдарны Тывага шериг албаны эрттирериниге киириштирерин өөренип көөрүн база дилээн бис. Керээ ёзугаар келдириишкин кылыры черле чугула. Кымның каяа баары баш удур билдингир турарда. Бо айтырыгны республиканың удуртукчулары база кичээнгейге ап турар.

Студентилер амыдыралы база чугула айтырыг. Келир үениң аныяк специалистери болур аныяктарда шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны оюп эртпейн турар бис. Улуг-улут хоорайларда чурттап, өөренип турар студентилерниң ассоциацияларын тургузуп алдывыс. Чижээлээрге, Красноярскиде төптүң даргазынга Григорий Сарыглар, Новосибирскиде тургустунган студентилер ассоциациязының президентизи Роман Ондар соңгуткан, бо хүннерде бистиң-биле харылзааны тудуп ажылдап эгелей бердилер.

«Тенниг херим артында» деп чугаалап турарывыс аныяктарның салым-чолу база кичээнгейден дашкаарлаваан. Чүгле Шагаан-Арыг зоназында беш чүс ужен хире хоругдаттырганнарның 80 хуузу 24 харга чедир аныяктар. Өске черлерде база бар болгай. Амдыызында оларның-биле чогумчалыг ажыл бүдүп чадап турза-даа, чоорту база ол холга алдынар.

— Районнарда кандыг ажылдар эгелеп турарыл? Ындыг ажылдар бар болза, оларда бергелер, аныяктарның боттарының санал-оналы бар болуп турар бе?

— Ажылдар бар. Райкүүскомнарда аныяктар-биле ажыл чорудар килдистер тургустунгулаан. Аныяктар аңаа хамаарыштыр санал-оналын киирип турлар. Килдистер эргелекчилери кылдыр чамдык районнарда 50 хардан өрү назылыг кижи соңгуп каанынга аныяктар таарзынмайн турар чорду. Ындыг килдистиң ажылын амгы аныяктар амыдыралын эки билир, оларның-биле харылзаалыг кижи удуртуп шыдаар деп саналдап турар аныяктарны деткизе эки деп билип турар мен. Ону район бүрүзү өөренип көөр ужурлуг. Г. Ч. Ширшинниң эгелээшкини-биле тургустунган Кызыл хоорайда Аныяктар ассоциациязының (даргазы ССРЭ-ниң улус депутады А. Санчат) ажылы ам шуудаан деп болур.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң октябрьда хүлээп алганы ол доктаалда бир солун чүве — Аныяктар политиказының талазы-биле РСФСР-ниң күрүне комитединге ажылдаар алдан ажыг ажылдакчыларының ажыл төлевиринге үндүрер чыл фондузунга 390 муң рубльди үндүрүп бергени. Бистиң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга ындыг күркомитет база тургустуна бээр дээрзинге чигзинмес мен.

Валентина САТ беседалашкан.

Төөгүнүң арыннарындан

Ноябрь 7-де шериг парады эрттирер хөй чылдарда доктаап келген чаңчыл удавас чиде бээри чадавас. 1941 чылдың ноябрьда, дайзын найысылал Москвага шуут дыка чоокшулап келгенде шериг парады чүгле аңаа эвес, а ынчангы чазактың болгаш элчин черлериниң көже бергени Куйбышевке (амгы Самарага) база эрткен.

Дөртен бир чылдың ол парадының дугайында документалдыг кадрларны областың хамааты камгалалының музейинден көрүп болур. Ол музейни эң чажыт № 1 объектинде — Сталинге белеткеп туткан бункерде (чер иштинде 45 метр ханыда бажың) тургускан.

ЧУРУКТАРДА: «Кызыл пролетарий» дээр механика заводунуң стахановчу ажылчыннары, олар боо-чепсектерни кылып турган; 1941 чылдың ноябрь 7-де Куйбышевке болган шериг парады.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

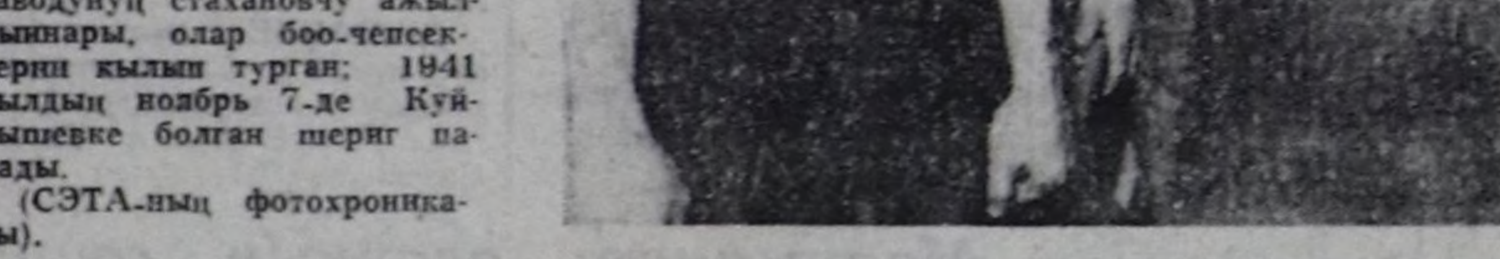

МАЛ ЧЕМИ: курлавыр кандыгыл?

СИГЕННИ КЕЗИП АЛБААН

Чоокта чаа Бай-Тайганың агроүлетпүр каттыжыышкынының семинар-хурал эрттирген. Орта экономиктиг өөредилге дугайында чугаалашкан болгаш семинар сөөлүнде мал чеми белеткелиниң шалыпчы айларында социалистиг чарыштың негелделерин ёзугаар боттарынга алган планныг даалгаларын тус-тус совхозтар, албан черлери болгаш организациялар канчаар күүсеткенин түңнээн.

Район бо чылын ниитизи-биле 11165 тонна мал чемин белеткээр планын 71 хуу күүсеткен. 2958 тонна сигенни чедир кылып албаан. Багай ажылдың түңнели ол. Өскээр чугаалаарга, районнуң чаңгыс-даа ажыл-агыйы кышка удур малга четчир санныг мал чемин курлап ап шыдаваан. Бо талазы-биле ынчан чидиг шүгүмчүлел болган.

Бо-даа база ооң мурнунда-даа чылын бистиң районнуң девискээринге сиген эки үнген. Байдал ындыг чогумчалыг турда-ла, аңгы-аңгы ажыл-агыйларның шүшпен, организас чок ажылдаанының түңнели кылдыр ону ынчаар көөр апаар. Кандыг-бир чылдагаан хап, оларны агартыр барымдаазы ам бо хүннерде чок болуп турар. Бай-тайгажылар бо кышты шак ындыг өөрүнчүг эвес чүүлдер-биле уткуп алган. Ынчангаш мал чеминиң курлавырларын ам-даа немей белеткеп алырының дугайында тус-тус совхозтарның удуртукчулары бир арга-хоргазын тывар апаары билдингир-дир.

Социалистиг чарыштың негелделеринге дүүштүр эки ажылдаан организацияларны болгаш коллективтерни аңаа илереткен, оларны шаңнап мактаан. Чижээ, Бай-Тайга АТБ-зының коллективи 30 тонна сигенни белеткээш, «Мурнакчы» совхозка хүлээдир сорулгалыг турган. АТБ коллективи С. Салчакка удурткан бригаданы тургускан. Ол бригада ийи үстүп алгаш, бирээзи үстүнде адааным совхозка, өскезиң «Бай-Талга» ажылдаан. Олар кыска хуусааның иштинде чаагай үнген ногаан медени кескеш, тус-тус совхозтарга хүлээткен. Сигенчилер 96 тонна сигенни белеткээш, планын үш катап ажыр боттандырган. Ооң-биле кады боттарының изиг күзелин илередип, «Мурнакчы» совхозка 15 тонна медени халас кылып берген. Ынчангаш тус-тус коллективтер арасынга чарлаттынган чарышка Бай-Тайга АТБ-зының сигенчилери бирги черни ээлээн болгаш ийи хой база 500 акша-биле шаңнаткан. База-ла эки ажылдааны дээш М. Х. Сарыгларга удурткан коммунал-ажыл-агый коллективи бирги черни ээлээн деп санаан. Ынчангаш оларга бир хойну, 500 акшаны тывыскан. Ийиги черни районнуң АҮК коллективи алган. Олар база-ла хой-биле шаңнаткан. Шаңнатканнарның арасында районнуң күүсекчи комитеди, культура килдизи, кижи эмнелгези, харылзаа бeлдири болгаш өске-даа организациялар бар.

Районнуң девискээринге оът-сиген эки үнген турда-ла, ажыл-агыйлар планныг даалгаларын чүге күүсетпейн барганыл? Кол-ла чылдагаан — ажылды шын, эки организастап шыдаваан. Ол ышкаш тайгалар эдектеринде чаагай үнген сигенче кичээнгей салбайн барганы. Чижээ, «Мурнакчы» совхозтуң девискээринде Бавыдай, Чаңгыс-Терек баштарында, Узун-Сайыр, Манчүрек, Моолдуг-Саяк ол ынчаар кончуг эки үнген, хөй сигенниг черлерге кижи холу дегбээн, а сиген аңаа-ла кургап калган. Ол улуг чидириг-дир. Мооң мурнунда чылдарда ол черлерден совхоз планының чартыындан хөй сигенни кезип, белеткеп ап турган болгай. Ону хол кадыыры-биле кесчип чораан болгаш, кончуг эки билир мен. Ынчангаш ол чоок-кавының сигенин кезип албаанынга дыка-ла хараадаар-дыр мен. Ол ышкаш «Тээли» совхоз база ындыг болган. Тура, Коп-Төжек, Алдыы, Үстүү Дыттыг-Хемнер, Сарыг-Каът-Бажы, Чыланныг-Баштары... Бо черлерге сиген эки үнду. Оларны ол олчаан кааптылар. База-ла кадып, курган калды. Оортан бистиң ада-өгбелеривис он-он тонна сигенин кезип ап чораан. Ол дугайын районнуң болгаш совхозтуң удуртукчуларынга сүмелевейн келген эвес, а харын чугаалап-даа, хурал-суглаага шүгүмчүлеп-даа келген мен. Чамдык эштер: «Райкүүскомда сен эвес, а мен командылап турар мен» дээн хевирлиг, шала хорадаан сеткилин илередир боор чораан. А өскелери: «Сээң ооң кончуг шын. Бис олче кичээнгейни углаар бис» деп шала чиктиг хүлүмзүрүп, куду көрген байдалын илередир. көргүзер турган эштерни ам-даа утпаан мен. Херек апаар болза, оларның ат-сывын-даа долузу-биле адап болур мен. Түңнели ол-дур: үстүнде адааным черлерниң чаагай үнген оът-сигенин ажаап албаан. А район чыл санында малга сиген белеткээриниң планын үргүлчү-ле күүсетпейн келди. Ону чүгле мен эвес, а республиканың чону база билир боор. Чүге дээрге ол дугайында солуннарга доктаамал бижип, чырыдып келген болгай. А херек кырында ынчаар ажылдап, карак чаап болур бе, ынчаш?.

Сиген бар-даа болза, ону ажаап албас-тыр бис. Чалгаавыс ол-дур. «Орук-чирик берт» деп чылдак кагар-дыр. А ол черлерде машина оруу багай асфальтыдан безин дээре болдур эвеспе. Ынаар малчыннар кыш, чай чок аргыжып, көжүп турар. А чамдык кыштаглар ол черлерниң чоогунда, чанынга турар. Ол хирезинде оон сиген белеткеп албас, ана кара элдептиг-дир бе?

А кыш дүжүп, соок бергедедип, малга чиртир чүве тывылбайн баарга ам кээп Саян ажар, улуг чарыгдал үндүрер, акша-көпеек октаар чорукка таваржып турарывыс чажыт эвес болгай. Ынчангаш бо чоруктан уштунар, келир чылын тайгаларда, эзеннерде, эзимнер эдектеринде эки үнген оът-сигенни ажаап алырынче кичээнгейни углаар болза эки дээрзин тус черниң ээзи кижи болганымда чарлап, сөглеп тур мен.

Сарыг-оол САЛЧАК
Тээли суур.

ДУДАЕВ ДЕП КЫМЫЛ?

Чечен Республиканың баштайгы президентизинге генерал Дудаев соңгуткан. Дудаев деп чүү кижил? Бо айтырыгга хамаарыштыр тайылбырны бээрин хөй номчукчулар дилеп турар. «Билиг» ниитилелиниң кежигүнү Алексей ДУГЕРЖААНЫҢ допчу тайылбырын мооң адаанда парладывыс.

Айтырыгга дорт харыы бээр мурнунда Чечен-Ингушетияның, чеченнерниң дугайында тайылбырны кылыры чугула деп бодаар мен. Чечен-Ингуш АССР 1936 чылдың декабрь 5-те РСФСР-ниң составынга тургустунган. Республиканың девискээри 19 муң 300 дөрбелчин километр, чурттакчы чонунуң саны 1 миллион 200 муң ажыг кижи, ооң иштинде чеченнер 500 муң ажыг, а ССРЭ-ниң девискээринде чеченнерниң саны ниитизи-биле 600 муң ажыг. Чеченнер бодунуң нациязын нахчо деп адап турар.

Чечен-Ингуш Республиканың найысылалы Грозный хоорай. Республикада нефтиниң байлак курлавыры бар. Ынчангаш нефть болгаш нефть-химия үлетпүрү ында дүрген темпилиг сайзыраан. Кызыл-тасты, ристи, кукурузаны, арбайны ында колдадыр өстүрүп турар.

1942-43 чылдарда Чечен-Ингушетияның элээн кезиин немец фашистиг шериглер эжелээн турган. Чеченнерни гитлерчилерге чүшпыр көргеш, И. В. Сталин 1944 чылда оларны тарадыр сывырып, шөлүп, хөй кижилерни хоругдадып, шииттирген. Бүгү чечен улусту хоойлудан дашкаар кылдыр чарлаан. Каш борбак өскерликчилерниң кем-буруузун бүгү чоннуң кырынче чуур кагган каржы шииткел чартык миллион чечен улуска кедергей аар уржуктарлыг болган...

Россияның болгаш Чечен-Ингушетияның удуртукчуларының арасында чөрүлдээни политиктиг арга-биле шиитпирлээри чугула деп санап көрген) болгаш ол республиканың найысылалы Грозный хоорайже бүдүн

Айтырыңар—харыылап берээл

Генерал Джохар Дудаев Чечен Республиканың баштайгы президентизинге чоокта чаа соңгуткан. Чечен-Ингушетияга онза байдалды чарлаар дугайында Россияның Президентизи Борис Ельцин 1991 чылдың ноябрь 7-де Чарлык үндүргенниң (ол Чарлыкты РСФСР-ниң Дээди Соведи күштүг кылдыр бадылавайн барган, а дивизия шериглерни кийрген сөөлүнде ында байдал дыка чидигленген. Чечен Республиканың хамаарышпас чоруун камгалаар, Россия удуртулгазының талазындан ыйыышкынга харыы бээр сорулга-биле чангыс-ла дүне безин генерал Д. Дудаев 62 муң кижини чепсеглеп алган турган.

Бо дүшкүүрлүг болуушкуннарның сөөлүнде генерал Дудаевтиң ады делегей парлалгазының арыннарынга кестүп, радио, телевидение дамчыдылгаларынга удаа-дараа дыңналып турар апарган.

Джохар Мусаевич Дудаев 1944 чылда төрүттүнген. Тамбовтуң ужар чүүл инженерлериниң дээди училищезин болгаш Гагарин аттыг Шериг-ужар чүүл академиязын өөренип дооскан. СЭКП кежигүнүнге 1968 чылда кирген. СЭКП-ден ооң үнгенииниң дугайында медээ чок.

Генерал-майор Д. Дудаев чоокка чедир-ле ССРЭ-ниң Шериг-Агаар Күштериниң стратегтиг ужар чүүлүнүң (бомбалакчыларның) Тарту хоорай чоогунга дивизиязын командылап, хоорай гарнизонунуң начальнигиниң хүлээлгезин катай күүседип турган. Эстонияның телевидениезин болгаш парламентизин буззаалаар дугайында дужаалды генерал Дудаев күүсетпээн.

Генерал Дудаевтиң командылаан дивизиязын оон төрээн чери Грозный хоорайның чоогунче көжүрген сөөлүнде ол халашкан. Август үймээниң деткээн тус черниң эрге-чагырга удуртукчуларынга ол шыңгыы удурланган. «Свобода» («Хосталга») солунга Дудаев дугайында мындыг одуруглар парлаттынган: «Ол бистен өске шинчилиг кижи, ооң копеек хире-даа өнчү-хөреңгизи чок, ооң бай төрелдери база чок. Дудаевтиң кол чепсээ — ооң ак сеткилдии».

Чечен Республиканың баштайгы президентизинге генерал Дудаевтиң соңгуттурганы-биле холбаштыр база аңаа алдар кылдыр Грозный хоорайның төвүнге чеченнер аң бооларының, автоматтарның, пулемёттарның болгаш пистолеттерниң даштааңкыны кылган. Президент соңгулдаларының түңнели үнген дораан Д. Дудаев мынча деп чугаалаан: «Аллах бурганның болгаш чоннуң күзел-соруу-биле Чечен Республиканың баштайгы президентизи болдум».

Россияның болгаш Чечен Республиканың удуртулгазының арасында чөрүлдээни шиитпирлээри амга чедир узамдыгып турар. Россияның болгаш Чечен Республиканың делегацияларының арасынга чугаалажыышкыннар база эгелевээн. Ындыг чугаалажыышкыннарны эгелээриниң кол негелдези — Чечен Республиканың дүрүм ёзугаар соңгуттурган президентизин болгаш парламентизин Россияның талазындан хүлээп көөрү болур деп, Республиканың удуртулгазы санап турар.

Россия Президентизиниң чөвүлекчизи Галина Старовойтова Чечен Республиканың президентизи Джохар Дудаев-биле чоокта чаа телефон дамчыштыр чугаалашкан. «Россияның делегациязы-биле чугаалажыышкыннарны кажан, кала эгелээр дугайында шиитпирни Чечен Республиканың парламентизи хүлээп алыр эргелиг» деп, ол харыылаан.